

Vázlatok egy politikus Madách-arcképhez

Madách-kutatásunk évtizedeken át kettős megkötöttségben vergődött. Az életrajzok lapjairól a sztregovai remete mítosza hatotta át egyre mélyebben az irodalmi köztudatot, amíg a politikusi tevékenység szórta adatai alig vagy egyáltalán nem kerültek a nyilvánosság elé. A Tragédia-értékelés pedig szinte egyértelmű volt a mikrofilológiai vizsgálódással, ami a drámai költeményt már-már úgy állította az olvasó elé, mint a költőt ért világirodalmi hatások halmazát.

Az elmúlt évtized jelentős kutatási eredményei, amelyek a költő halálának centenáriuma (1964) körül és azóta sokasodtak meg igazán, feltárták az alapellentmondást: a könyvtárnyi Madách-irodalom ellenére számíthatunk fontos és régvárt dokumentumok felbukkanására és nyomukban perdöntő átértékelésekre. Tanulmányunk kettős célt követ. Egyrészt az elmúlt évek irodalomtörténeti eredményeinek alapján megrajzolni igyekszünk a Pesten töltött egyetemi évek (1837—40) pályakezdő szakaszát, másrészt a fiatalkori eszmei hatások közt főbbeknek nyomonkövetésével egységben akarjuk láttatni Madách politikusi tevékenységének eleddig önmagukban vizsgált tényeit. Munkánk persze nem előzmények nélkül való. A kérdéskört Sötér István is érintette a centenáriumkor elmondott emlékbeszédében (Madách és a koreszmék, Kritika, 1964 (11.)), Baranyi Imre pedig ugyancsak az évfordulóra megjelentetett irodalomtörténeti füzetében (A fiatal Madách gondolatvilága, Bp. 1963.) a költő ifjúkori szellemi gazdagodásának néhány vonatkozását részletesen elemezte is. Kutatásai azonban torzónak maradtak és korai halála megakadályozta abban, hogy művének önellentmondását kiküszöbölje: elismeri ugyanis Madách köztudott filozófiai eklekticizmusát, fiatalkori világnézetét mégis egyetlen, habár kétségkívül fontos folyóiratból, az Athenaeumból próbálta levezetni és értelmezni. A pesti évek kutatása ma sem nehézségek híján való. Madách egyetemi körének kéziratosa diáklapja, a Mixtura, mindmáig nem került elő. A ránkmaradt levelezés sem teljes értékű: az anyjához írottakban a fiúi szeretet és kímélet a kialakuló egyéni világnézet önállósuló bátorságával együtt hallgatja el a fővárosi élet számos mozzanatát, amelyekről Majthényi Anna nem szívesen olvasott volna, a Lónyay Menyhérthez küldött sorok pedig többnyire az állandó személyes véleménycsere kiegészítői csupán.

Pesti tartózkodás karképe.

Az 1832—36-os országgyűlést követő események, az ellenzékkel szembeni terroristintézkedések az egész ország közvéleményét lázba hozták, és igen feszült politikai helyzetet teremtettek. A megyei nemesség az ország-

gyűlési ifjak, Kossuth és Wesselényi perbefogása ellen tiltakozott, a parasztság körében pedig a törvények kihirdetése okozott csalódást és támasztott mozgalmakat. Mind többen vallották Pulszky Ferencceel, aki szintén letartóztatandó ifjak listáján szerepelt: „Mindnyájan egyetértünk abban, hogy a fennálló viszonyok nem tarthatnak soká, hogy az uralkodó rendszer meg fog bukni, hogy az egész ország átalakulása elkerülhetetlen”.¹

Kétségtelen, hogy a letartóztatások és hűtlenségi perek hatására az ellenzéki mozgalomban 1837 és 1839 között apály következett be, de a közbeeső évek nem a tétlen hazafiúi kesergés esztendei.

Azzal, hogy a két országgyűlés között az ellenzék központja az egyre inkább fővárossá váló Pest-Buda, a reformmozgalom társadalmi bázisa megnő, tömegeket nyer az egyetemi ifjúság, a magyarosodó polgárság és értelmiség, a városi plebejusok soraiból és a vezérvármegye egyes rétegeiből. A politikai lehetőségek erőszakos megnyirbálása miatt a fiatal ellenzékiek kulturális tevékenysége kerül előtérbe. Hazánkban ekkor még csak vajúdik a szakosodás igényét felvető polgári tudományosság, és a javítani akarás szándéka jól megfér a sokirányú vizsgálódás célkitűzésével. A pesti ifjúság lázasan ismerkedik a kor haladó eszmeáramlataival, és a feljegyzéseikből, levelezésükből, fordításaikból radikalizálódásuk szinte hétről hétre nyomon követhető. Szükségszerű, hogy ezt a tájékozódás felületes legyen: a Madáchnál sokszor emlegetett filozófiai eklekticizmus tehát nem csak egyéni sajátság, hanem kortűnet. Világnézetüket az uralkodó nyugati liberalizmus, a vallást szocializmussal ötvöző Lamennais, az utópista szocialisták egyes tételei, az Athenium hasábjain folyó „hegeli pör”, a nagy francia forradalom, a szent szövetségi reakció elleni európai szabadságmozgalmak és a magyar nemesi ellenzéki hagyományok egyaránt formálják. Irodalmi eszményeikben a francia romantika és a Junges Deutschland mellett figyelmet fordítanak a szomszéd népeknek a miénkhez hasonló problémákkal küzdő literatúrájára is.

Tevékenységük kettős célú: egyrészt igyekeznek felhasználni a már meglévő és a reformmozgalom eredményeképpen létrejött fórumokat, másrészt új, saját publikációs lehetőségek megteremtésére törekszenek. Az előbbiek sorában 1837-től a Bajza-Vörösmarty-Toldy triásza által szerkesztett Athenaeum vezet, amely mintegy próbaköve a nyilvánosság előtti fellépésnek, benne megjeleni rangot, sikeres pályakezdet jelent. Megegyően a Tudományos Akadémia tekintélye is: visszatérő motívum a fiatal ellenzékiek törekvése az akadémiai tagságra.

Külön kell hangsúlyoznunk az 1837-ben megnyílt Pesti Magyar Színház jelentőségét. A titkosrendőri jelentések már az alkalmi nyitódarabot, Vörösmarty Árpád ébredése című játékát is lázítónak találják. Kivált erős az ellenzéki közhangulat az 1838-as évad előadásain, amikor Szigligeti sorozatban készülő történelmi drámáinak (Dienes, Vazul, Pókaiak) előadásain az ismétlődő tüntetések bizonyítják, hogy a közönség érti a romantikus-történelmi külszín mögül kicsendülő időszerű politikai mondanivalót, amit a színészi játék is aláhúzott. (Egressy Gábor és néhány színész-társa közismert radikális nézeteiről.) Kazinczy Gábor, akit ezidőtájt az

Ifjú Magyarország vezéregyéniségének tekinthetünk, már 1833-ban kész repertoár-tervvel állt elő, és elvbárátaival egész sor vállalkozást kezdeményezett, amelyek az eredeti magyar műsor fellendítését szolgálták. Ezen felül kapcsolataik voltak az egyetemi ifjúság köreivel és a vidéki városok diáktársaságaival. Ezek kétszeresen is fontosak: egyfelől az Ifjú Magyarország tagjai maguk is diáktársasági tagok voltak korábban és így bizonyos jártasságra tehettek szert az irodalmi élet szervezésében, másrészt hatással voltak a későbbi Pílvax-kör tagjaira, akik ezekben az években ültek az iskolák padjaiban. Petőfi, Irinyi, Obernyik, Kerényi stb.)

Saját vállalkozásaik közül a cenzúrától nem engedélyezett Népbarát című folyóirat ígérkezett a legfontosabbnak, amelynek tárgyjegyzéke kitűnően példázza a Kazinczy Gábor köré csoportosuló ellenzéki kör sokoldalú, de felületes tájékozódását: „Élet és literatura, kölcsönös viszonyban, a romanticizmus, demokratia és aristocratia hazánkban, hajdan és most, Zrínyi a dalnok, Character, politikai hitváltoztatás, renegátok, Lira, titkos egyesületek, carbonárok, szabadkőművesek hatásai, journalizmus, hazánk és Lengyelország rokonsága, , Historiai párhuzam, Kölcsey, az 1830 három júliusi nap hatása, kritika és polémia nálunk, nyilvánosság, eredetiség, bírói felelősség stb., stb.”²

Madách Pest-Budán (1837-1840)

A továbbiakban azt kell vizsgálnunk, hogyan illeszkedett bele Madách Imre ebbe a lázas szellemi életbe, hogyan talált kapcsolatot az Ifjú Magyarország körével. Anyjához írt leveleinek alapos olvasása és az utalások követése meggyőz arról, hogy az életrajzokról jól ismert pontos-gondos diákélet mögött meghúzódik egy másik, öntudatosabb készülődés is: eszmegyűjtés a költői és a politikusi pályára. A Lónyaynak szóló levelek — sokkal egyértelműbben — ugyanerről a munkáról vallanak.³

Madách 1837 őszén érkezett a fővárosba (14 évesen!), hogy itt egyetemi tanulmányokat folytasson és ügyvédi oklevelet nyerjen. Néhány hónappal vagyunk Kossuth májusi letartóztatása és néhány héttel a nagy kulturális esemény, a Pesti Magyar Színház megnyitása után. Október 15-i levelében anyjának öt nevet említ, mint elsődleges barátait: Balassa, Zalai, Beniczki, Lubi, Majthényi. Az utóbbi rokona, a többiek pedig a szűkebb pátriájából, a Felvidékről érkezett nemesfiak, akiket a magukkal hozott ismeretségen kívül mostmég a csak a közös diákélet fűz össze. (Közülük csak Balassa Antal és Beniczky Ödön marad a szűkebb baráti kör tagja.) Ugyanebben a levélben érdekes motívum a francia szótár és olvasókönyv megküldésére vonatkozó kérés, ami azért figyelemre méltó, mert Madách már ekkor is bírta a francia nyelvet, és a továbbképzés alkalmasint az eredetiben való olvasás céljával történik.

Egy évvel később az egyetemi baráti kör, a nyolcak társasága már erősebb alapon szerveződik és működik, mint a laza illetőségi és ismeretségi viszony. A Lónyay Menyhérthez 1838 decemberében írt levél több tanulsággal is szolgál: — Kérlek írjál te Ödönnek, v is Appiusnak, hogy készüljön el a His(toriá)ból s 8ad félkor jöjjön hozzád, én is meg jelenek, s egy uttal

vernerhez is megyünk.” A néhány sor megnevezi a társaság három tagját (Beniczky Ödönt, a címzett Lónyayt és Madáchot), a velük eszmét cserélő Verner József egyetemi tanárt; szépen hozza a körnek azt a szokását, hogy tagjai antik szerepnevekkel illetik egymást (Madách maga a zsarnokölő görög szabadsághős, Harmodias nevével írja alá sorait); s végül rávilágít, az összejeveteleken végzett forráskutató, tudományos munkára. Mindez érdekesen vág egybe azzal az 1839-ben kelt titkosrendőri jelentéssel, mely szerint a jogszhallgatók között társaság működik, amely a tudományos önképzés és a szabad véleményesere céljával alakult. A vizsgálattal megbízott kari igazgató nem akadt nyomukra.⁴⁾ Erősen valószínű, hogy a jelentés a nyolcak társaságára vonatkozik. Ugyanebben a levélben Madách radikális kitételei megmosolyogatóan gyerekesek még (a költő 15 éves!), de kétségtelen jelei alakuló politikai felfogásának:

„O tempora, ó móres
ó asini, ó censores — ki-
törülte — a leghosszabb le-
velem”

— a kis gúnyvers a cenzúrárt veszi célba. A szívesen rajzolgató Madách ezúttal a levélpapír nyomatát alakítja át. A Gott erhalte körirat helyébe új, fintoos mondat kerül: „In hoc signo beatus evades Hungare” (Ebben a jelben boldog leszel, magyar), a címert hasán hordozó kétfejű sas mellett pedig ez áll: „megette, tsak fen ne repedjen tőle.”

Az egyetemi körön belül legközelebbi barátja a nála egy évvel idősebb Lónyay Menyhért, akihez az is fűzte, hogy hugába, Etelkába Madách szerelmes volt. A barátság tartalmára is vannak utalásaink a Sztregovára, anyjához írott levelekben:

1838. december 25. „... új kegyeséggel, hogy a muzsika egyesületre prenumeráltál, nekem sok sok kellemes estét szerzettél melyeket Lónyay társaságában, kit napról napra jobban szeretek töltök.”

1839. július: „Én Lónyaynak, s ő nekem mindig ad olvasni könyveket, s a közönséges Német ujságot.”

A pesti olvasmányokra egyébként kevés az adatunk. Tudjuk, hogy megfordult kezén Wesselényi tiltott könyve, a Balítéletekről, és egy dinasztiaellenes mű, amelyre évek múlva, 1842-ben így emlékszik vissza: „Néhány év előtt egy könyv volt kezemben, melyben a Sancio pragmaticának igen szabad történetét olvasám a körül ágyukkal kerített ország házát Draskovich ellentmondássát s meg ölettetését. Az inter tremoros et angore aláírásnak történetét olvasám ott...”

A nyolcak csoportja és a hozzájuk csapódó egyetemi barátok tevékenyen résztvettek a főváros életének minden fontosabb eseményén. S ez nemcsak a bálókra vonatkozik, hanem egész sor más megmozdulásra és szervezetre is, amint azt az egyik Lónyay-levél címzése összefoglalja: Tekintetes Lónyay Menyhért urnak, a Philosophia s a szép tudományok bacalaures tanárának, a művészeti egyesület, hangászati egyesület, és conservatórium rendes tagjának, az ifjak társasága egyik küldöttjének, nem

különben az egész jog halgatóság megbízotjának a színház ügyébe, a megbukot sok terv, és társaság résztvevő tagjának.”

Későbbi kihatásaik miatt fontosak számunkra azok az utalások, amelyek Madách és a pesti színházi élet kapcsolatát szemléltetik. Majthényi Anna szemében a színházlátogatás — a késői hazajárás, a bemutatott darabok tartalmi vonatkozásai és nem utolsó sorban a költségek miatt — egyike a leginkább kárhóztatandó időtöltéseknek. Madách leveleiben ritkának, alkalminak tünteti fel a Magyar Színház előadásainak megtekintését: „ . . . hogy munka után mulassunk néha magunk, néha, ha épen valami nevezetes darabot játszanak el megyünk a színházba.” Valójában más a helyzet: egyik legkedveltebb szórakozása ez. A fiatal költő Spányik nevű nevelőjéről már 1838 februárjában megírja, hogy „a színházi kedvelés, nagy kedélye, melynek tsak az vet gántsot, hogy pénze nints-.”

Ugyanezen év decemberében Spányik már a Pesti Drámairó Egyesület tagja és paródiát ír, Táltosok vagy a drótos tót címen. Ezek után ne csodálkozunk rajta, hogy 1839-re elkészül Madách első drámája is, amelyet éppúgy nem ismerünk, mint Spányik színre nem került paródiáját. 1840-ben pedig a költőnek Lónyay Etelka miatt egy kis szóváltása támad, melynek színhelye — jellemző módon — a joghallgatók egyik kedvelt tartózkodási helye, a Magyar Színház udvara.

Kilalakulóban vannak az első szépirodalmi kapcsolatok is. Verseinek bírálói közé tartozik — 1838 óta — a balassagyarmati születésű váci diák-társ, Bérczy Károly, aki ekkor már-már beérkezett költőnek számít.

1839 júliusi, anyjához írt levele más bírálókról is tudósít: „ . . . oly verseket írok, hogy erővel az athéneumba ki akará tétetni Lónyay, s Spetykó, sőt színdarabot is, hogy Földvári bíztatott játszassam el azt.”

Spetykó Gáspár az Atheneum lírikusa (a lap tekintélyéről a fiatal radikálisok között fentebb szóltunk), Földvári pedig — tévedés ne essék szólnán — aligha Földvári Gábor, a vezérvármegye alispánja, hanem valószínűleg Madách diáktársa, aki utóbb a pápai társaságban fejtett ki irodalmi tevékenységet.⁵

S végül: ha gyéren is, de vannak adataink a fiatal Madách és a Kazinczy Gábor-kör tagjainak személyes kapcsolatairól. 1862-ben, a Tragedia megjelenése után így írt Erdélyinek: „Nem tudom, emlékszel-e még azon időre, midőn Pesten mint egyetemi tanulót szíves jóindulatodra méltattál . . .” Két, 1840-es keltezésű Madách-levélben feltűnik a Kazinczy név is a baráti kör tagjaként, ez azonban nem Kazinczy Gábor. hanem öccse, István, aki 1839 őszétől joghallgató és ugyanezen év szilveszterén — bátyja, Erdélyi, Egressy, Szigligeti és többek társaságában — egyik aláírója a pesti radikálisok szerződésének!

Az elmondottakkal azt kívántuk bizonyítani, hogy a fiatal Madách pesti tanulmányai idején, gyenge egészsége és elmélyedésre hajlamos egyénisége ellenére, korántsem az az elvonuló, magányos bölcselkedő ahogyan őt legtöbb életrajzírója ábrázolja és ahogyan alakja az irodalmi köztudatban él. A fenti tényezők és kora miatt nem játszhatott vezető szerepet a radikális egyetemi ifjúság soraiban, de világnézete — 1840-es

megnyilvánulásai alapján — főbb vonásaiban azonos az Ifjú Magyarország tagjaival. Három perdöntő dokumentum áll rendelkezésünkre, mintegy az egyetemi évek összefoglalásaként: első verseskötete, egyetemi búcsúbeszéde és népművelő tervei.

Az egyetemi évek összegezése

A Lantvirágokat, Madách első és életében egyetlen verseskötetét általában úgy értékeli az irodalomtörténet, mint annak bizonyítékát, hogy nem válik belőle koszorús költő. A megállapítás igaz, de tartozunk a 17 esztendő szerzőnek annyival, hogy leírjuk: a 26 verset tartalmazó, anyjának ajánlott könyvecske nem rosszabb a kor megszaporodó lírai átlagtermésénél.

Figyelemre méltó, hogy a cenzúra a benyújtott kéziratból három verset törölt, kettőt politikai, egyet pedig vallási okból. A kis kötetről még nem mondták el, hogy jónéhány darabjában Madách a szabadság-szerelem kettős problémájával birkózik, világos elvi kifejtésben, de középszerű művészi megvalósításban. A Lónyay Etelkához fűződő viszonzatlan érzelem pesszimista párhuzamát a politikai helyzet miatti jogos honfibúban és hazaféltésben találja meg; ez utóbbi megszólaltatásában a mottókban is idézett kortársak (Sáróssy Gyula, Kazinczy Gábor) mellett elsősorban Kölcsey és Vörösmarty nagy hazafias versei hatottak rá, néhol a szó szerinti egyezésig. A Lantvirágoknak főleg allegorikus darabjai fontosak számunkra, ahol a liberalizmus alkotmányossága a diploma előtt álló ügyvéd sértett nemesi jogérzékével és a fiatal radikálisok köztársasági nézeteivel keveredik; nem véletlen, hogy a cenzúra figyelmét is ezek keltették fel. De a fájó politikai válság még a kimondottan szerelmi témájú képkötésekben is ott lüktet:

Győz a borús téren rabokat letiporva a zsarnok!

Atkozzák ezeren, s szive a fénybe rideg:

Fegyvered oly gyöngéd, s mi erős letiporni az ellent,

Téged imádva, ha a lánciban égre talál!

Másik elemzendő forrásunk az a beszéd, amelyet Madách a szemeszter végeztével Virozsil Antal professzornak mondott, 1840. június 28-án.⁶⁾

Ő maga erről így tudósítja anyját: „A prelectióktól búcsut vevénk Virozsilnak tartottam egy magyar, s igen szabadelvű búcsúbeszédet nyilvánosan, mit ő igen szépen meg köszönt, sőt leírva emlékül el is kért: az iskola társak is oly nagy tetszéssel fogadták, hogy nyakra főre írják le magoknak.” A Virozsil-beszéd egyes kitételei még beszédesebbek lesznek, ha összevetjük őket a fiatal radikálisok vezéralakjának, Kazinczy Gábornak megnyilvánulásaival, Választásunk egyik magánlevelére esett, amelyről bizonyos, hogy Madách nem ismerhette, így közvetlen hatásról nem beszélhetünk. Madách tettekrész radikalizmusa, vátesz-tudata nemcsak eszmei, hanem sokhelyütt frazeológiai azonosságot is mutat az Ifjú Magyarország tagjainak politikai nézeteivel: itt látjuk továbbá egyik forrását és talán legkorábbi jelentkezését a tömegről vallott felfogásának, ami egész életművén végigvonul.

Kazinczy levele Egressyhez
Berettő, 1838. dec. 16.

Hadd magamat vigasztalnom: jö-
vend kor- és tettűsabb a jelen-
nél, — hol nem csak passzíve fe-
jezhetném ki az érzelmeket, me-
lyek kebledre s néhány igen keve-
sek keblére s Isten tudja még ho-
vá — ragadnak.

Új korszakot teremthetsz művé-
szetünk históriájában, s az egyet-
len díj érte: apostolság. Meg ne
feledkezz, de ne is rettenj el, hogy
apostolait kövel dobálta le a pór.

Erdemes idéznünk a fiatalkori Madách-beszéd utolsó bekezdését is: a
liberalizmus követeléseit és a hazai politikai helyzet időszerűségeit olyan
világos megfogalmazásban kapnak itt helyet, hogy róla rangos költői ars
poeticák jutnak eszünkbe (Vörösmarty: A Gutenberg-albumba, Petőfi:
A XIX. század költőihöz):” De neked azért jutalmad megjövendő, te élni
fogsz, élni mindörökké, ha testté lesznek igéid a haza haladásában. Ha
testvérekké lesznek a nemzetek, s a vészek napján hon hont fenevadként
el nem öl. Ha törvény fog ülni a trónon, melyen a fejedelem öröködik, ha
néhányak önkénye nem ítélendi el azokat, kiket egy hon ártatlanoknak
vall.”

A Madách-irodalom mindmáig nem értékelte az 1840-es év harmadik
fontos dokumentumát, a Lónyay-levelezésben ráncmaradt népművelő ter-
veket. A költő barátjához írott két, egymást néhány nappal követő leve-
lében 1840 októberében fejtette ki javaslatait egy népnevelő lap és egy
népoktató egyesület tárgyában. Madách egyértelműen utal rá, hogy lap-
alapítását Kazinczy Népparát-vállalkozásának kudarcra hívta életre. A 17
éves költő figyelemre méltó reálpolitikusi érzéssel igyekszik — a cél
azonossága mellett — kiküszöbölni azokat a hibákat, amelyek a Néppar-
rát esetében a cenzúrai elutasításhoz vezettek: ” . . . egy tagnak firmá-
ját kell fel vennünk, ki mint a kormánynál nem rossz hitelű mint a nem-
zetnél, nem gyűlöletes vagy gyanús, az elsőbbinek igen nagy befolyása
lévén az engedelemre, mint a cenzurára, mint Kazinczy G. példája mu-
tartja; a másodiknak pedig a lap keltére.” (Másik leveléből kitűnik, hogy
itt Szemere Pálra, Lukács Móricra vagy Fáy Andrásra gondolt.) Helyesen
ismeri fel a Népparát további hibáit is: „Látjuk a leg dücsőbb kezdet, a
leg szenteb akarat, néha mint célját eltévedte hosszabb idő után, ha ke-

Madách búcsúbeszéde Virozsilnak
1840. jún. 28.

S ím, a búcsú óráját egy szent,
egy nagyszerű vigasz mosolygja
körüli, vigasz azon reményben,
hogy újra közelebb állunk a perc-
hez, mely szabályát adva kezünk-
be, egy égi szózattal dörgi el: itt
a cselekvés, a halál órája, mert
hisz szent úgy prófétájának leg-
szebb jutalma, ha szava tettek be-
sugárzik.

E vigaszt hagyá csak a szent ügy
rendületlen bajnoka örökül pályá-
társainak, mert többnyire követ
ragad az álmos nép a hajnalhirdet-
őre.”

véssé meghatározott határ, melyre terjedni kell a munkálatnak. Meghatározandók azért szigorúan a felveendő tárgyak, meg azon nép osztály, melynek ismereteihez, s szükségeihez szabandó a lap, meg a hírlap szerkezetének alakja . . .”

Következő levele (1840. október 23-ról keltezve) egy népoktató egyesületet tervez, amely részben a lappal kapcsolatos, részben pedig ismeretterjesztő munkák fordításával foglalkozna. A szándék azonossága az 1839/40-es országgyűlés ifjúságától támogatott népkönyv ötletével és más az Ifjú Magyarország javasolta kulturális fórumokkal ezúttal is nyilvánvaló. Madách jól látja az egyesületalapítás nehézségeit, amikor megállapítja, hogy ha az egyesület alaptókével indul, anyagi és szellemi függetlenséget élvez, míg a nemességre építő részvénytársasági forma, amely megyei adakozással kétségtől kivihetőbb, bizonyos függőséget jelent. (Ez a részvénytársasági forma jellemző egyébként a kor kulturális szerveire: ilyen volt a Pesti Magyar Színház és a pest-budai hangászegyesület is.) A levél befejezése jól példázza Madách indítóokait és előre jelzi a javaslat kudarcát is: „És ez mind lehetséges, mind kivihető, mind oly s annyi haszonnal a honra az emberiséggel összekötött, ne merjük-e azért? ne kockáztassunk is! — NB. Most tudtam meg hogy mind ezekre engedelem nem csak hogy szükséges, de ha e mellett akarjuk véghez vinni, úgy minden ülésben egy királyi biztos lesz nyakunkon.”

A megyei élet útvesztőiben

1840 körül a fiatal radikálisok pesti csoportja — több ok eredőjeként — szétesett. Legtöbbjük ekkor a vármegyei élet politikai küzdőterére lép. Madách — némi kerülővel — szintén ezt az utat járja: 1840 nyarán hazatér Sztregovára, de egyetemi záróvizsgáit megrendült egészségi állapota miatt csak 1841 őszén teszi le. Az ifjú költő életének nagy fordulópontja ez: a Pesten formát öltött reformterveknek, elképzeléseknek most a földhözragadt megyei valóság kiábrándító próbáit kell szinte naponta kiállniuk. Sréter János szerepét, akinek joggyakornoka volt Balassagyarmaton, a szakirodalom némiképp eltúlozza: mindössze négy hónapig teremtett a fővárosra némileg emlékeztető szellemi háttérként Madách számára, s így a valóságot ugyan elodázhatta, de megakadályozni természetesen nem tudta. Leveleiben egyre szaporodnak a nógrádi megyei élet kisszerűségének és visszáságainak említései. 1841 őszén még csak olvasott „verekedés mocskolta tisztújításokról”, 1842-ben már mint tisztelebeli aljegyző közelről látja a „titkos szavazás paródiáját”. De nemcsak a készülődő politikus, hanem — átsugározva — a költő számára is a válság éveit ezek, ha tetszik, Madách Felhők-korszaka. A mélypont irodalmi lecsapódása az 1843-ban készült Csak tréfa, amely direkt önéletrajziségével kirí az életmű egészéből, és egyszerre szemlélteti az 1830-as évek Pesten szerzett eszmevilágához való hűséget és a vármegyei élet kiábrándító tapasztalatait. A magyar főváros nemcsak jellemző szintereiben (bálterem, magánpalota, színház) és mellékalakjaiban (énekesnő, kritikus) tér vissza, hanem a főhős

Zordy Loránban a közvetett és közvetlen írói jellemábrázolás kiragadott példái elének állítják azt a reformpolitikus-költőt, akivé Madách válni szándékozott.

Lorán:

Egy titkos társaságot alkoték,
Jelmondatunk: „Szabadság”. Tette még
Nem ért ugyan, de fog: ha ég akarja.
Minden gyanútól óv hivatalom,
S alkalmat ad sok titkósat kitudni;
Talán a tettetés nem tart soká?
Mert hogyha megválasztatom követnek,
Álarcomat lesujtom, ottan is nyílt
Elvharcra tér, míg majd a tett beáll. (I. felvonás, I. szín)

Kondor:

Még most sem tudjátok világosan,
Mi célja elnökünknek? — Elhiszem, —
De én tudom, hisz én vezetem őt
Az értelem honába, — Csitt, ha szólok! —
Tudtok hallgatni? — Ó köztársaságot,
S igazságosabb osztályt vágnék behozni. (I. felvonás, II. szín)

Herédy:

Követnek tétetéd magad néhány
Elszánt fiúval, kikkel társalogsz,
A józanabb résznek dacára, melyet
Szerénytelen gúnyokkal üldözesz,
Tanítani vágyosz s tanulnod kellene,
Cenzurával pörölsz, verset faragsz,
Mi ép nem illik kormányférfiúhoz. (I. felvonás, II. szín)

A kortesélet valóság-hű ábrázolása, Zordy önkéntes remeteségbe vonulása és öngyilkossága a darab végén viszont a válság jelenlétét és mélységét mutatja. (Az önéletrajzi ihletés tényét támasztja alá, hogy Zorán tirádáit Egy örült naplójából címen Madách lírai versei közé is felvette.) Az ugyanezen évben keletkezett Csák Mátéban a költő — a magyar színházi élmények mintájára — a történelmi dráma romantikus mezébe rejti politikai mondanivalóját, amelyből ismét a keserűség hangja csap ki:

Csák:

Vagy épen állítsak köztársaságot?
Ki fogja azt megbírni köztetek?
Nem Róma e hon, melynek harci eleke
Lemondásokban lelt polgárerényt.
Itt minden szív forintokért eseng,
S ha nincs felettök egy erős ököl,
Egymást rabolja, egymást üldi majd.
Szentek hona csak a köztársaság
S melyben lakunk, óh, e hon latroké! — (IV. felvonás)

Idézésre érdemes még a Csák egyik cédulajegyzete, amely ugyan- csak az államforma kérdését feszegeti: „Miért rak bibort ember a trónra? Takarja szegyenoszlopát.” S hogy ez nem csupán az államforma kérdése- ről oly szívesen értekező liberális kormányzati irodalom elvontan elméleti hatása, hanem elsősorban a hazai politikai gondolkodás következtetése, ideértve a fiatal radikálisok republikánus eszméit is, ezt másik eédulája támasztja alá:

„Ilyen viszonyokról, mint a mienk Magyarország politikai életében, más népeknek fogalmuk sincsen. Mi örökös harcban állunk létünkért, mi egy kalitkában vagyunk a fenevaddal, mely minden percben el akar nyelni.”

Ugyanakkor az sem tagadható, hogy az országos távlatok, lehetőségek beszűkülése jelentős változást hozott Madách felfogásában: a megye hibái- nak felismerése egyre jobban közelítette Eötvösök kisded csoportjához, akikkel már régebről is rokonszenvezett és akikhez véleménye bizonyos kérdésekben (például a Kelet népe vitában) rokonította már korábban is. (E centralista fordulatától szokták politikusi pályáját számítani.) Kapcsolata a Szalay szerkesztette Pesti Hírlappal újra országosabb, sőt európai távlatokat jelenthetett Madách számára, ennyiben feltétlenül hozzájárult válságának leküzdéséhez és bázisa volt vármegyei szereplésének: megye- gyűlési beszédeiben a liberális szabadságjogok és állampolgári kötelessé- gek (vegyes házasság, esküdtbíráskodás, népképviselő, szabad kereskedés stb.) mellett foglalt állást.

A fiatalkori eszmék megőrzésében fontos szerep jut Szontágh Pál ba- rátságának, akit Kazinczy Gábor már 1839 júliusában az Ifjú Magyaror- szági radikálisai között említ, és aki a megyét illető centralista felfogását — Madách és Pulszky egybehangzó véleménye szerint — Kossuth sze- mélye iránti lelkesedéssel ötvözte. Madách körülbelül 1844-re lából ki pesszimista fordulatából, bár nyomait egy életen át viseli. Nem a politi- kától való elfordulást választja, hanem ellenkezőleg, egyre elkötelezettebb híve a reformeszméknek, akinek kemény igazmondását még a magukat szabadelvűeknek valló nógrádi politikusok sem veszik jó néven, és akit csak betegsége tart vissza némileg a közélettől. 1842-ben még csak köte- lességének érzi, hogy tehetségéhez képest kivegye részét a megyei életből, két év múlva viszont már egy valóságos nógrádi enfant terrible képét raj- zolja önmagáról: „Én mint afféle parlagi táblabíró gyűléseken zavarom a világot, ez szenvedélyem; szeretem ha a vén spectábilisok megbotránkoz- nak s talán kissé rettegnek is — szeretem ha mézes szó vagy más hízel- géssel hálóba akarnak keríteni, mellyet és rég át láttam.”

Ez az a pont, ahol Madách és Szontágh különbözik a centralistáktól. Pulszky lustaságnak nevezi, hogy a két nógrádi barát keveset ír a központi fórumra, a Pesti Hírlap számára. Valójában más a helyzet: szemben a fő- városban élő és dolgozó doktriner centralistákkal, Madách és Szontágh vármegyei tisztviselők, akik két lábbal állnak a valóság talaján, és noha liberális politikai műveltségük túlhaladottnak tartja a vármegye feudális intézményét, reálpolitikusi érzékük nem engedi lemondani őket a Nóg- rádiban adott lehetőségek kiaknázásáról.

Az 1840-es évek fejlődésének érdekes és jellemző lecsapódása a sztregovai könyvtár ránkmaradt lajtsroma. Szücsi József 192 kötetéről állította nagyobb bizonyossággal, hogy a költő szerzeménye. A megjelenés évszámai arra utalnak, hogy Madách így próbálta megőrizni a pesti esztendők lázas szellemi tájékozódását és a vizsgálódás radikális szabadságát is: több könyve állami vagy egyházi indexen szereplő tiltott mű. Lamennais három kötetével szerepel a katalógusban: *Livre du peuple*, *De la religion*, *Le pays et le gouvernement*. A kortárs német irodalmat az ugyancsak olvasni tiltott Börne képviseli, párizsi leveleinek hat és összegyűjtött műveinek kilenc kötetével; letrajza is megvolt Madách könyvtárában, méghozzá a *Junges Deutschland* egyik legmarkánsabb egyéniségétől, Gutzkowtól. A Pesti Magyar Színház forró hangulatú, titkosrendőröktől figyelt estéinek emlékét őrzi Szigligeti Gyászvitézek című drámája, amely egyébként a Népbarát recenzió — tervei között is szerepelt. A francia forradalom irodalmát Madách Dumouriez tábornok alakja köré csoportosítja, erről három kötet tanúskodik. Érdekes és jellemző terméke az 1832/36-os országgyűlést követő éveknek a könyvtárlista 762. darabja: *Criminalis processus Nádasdy, Zrinyi et Frangepán*. Kézirat. — alkamasint egyike azoknak a röpiratoknak, amelyek a magyar történelem korábbi hűtlenségi pereiben kerestek párhuzamot Lovassyék, Kossuth és Wesselényi perbefogásához.

Az 1840-es években megjelent könyvek közül négyet emelnék ki, a centralisták profétáját, Cormenint *De le centralisation*, *Livre des orateurs*, a hajdani hivatali főnök és pártfogó, Sréter János posthumus kötetét (*Viszaemlékezések*), valamint Feuerbach materialista vallástörténeti munkáját (*Das Wesen des Christentums*) annak bizonyítására, hogy a csendes Sztregován, majd Csesztvén élő Madách nem téveszti szem elől az európai politikai irodalom és a tudományosság eredményeit, de közvetlen környezetében is meglátja a folytatandó hagyományokat.

A fiatalkori radikális eszmehatások továbbélésének záróköve az az 1847-ben kelt, Szontágh Pálnak címzett levél, amelynek tanúsága szerint Madách Imre az európai szabadságmozgalmak előestéjére eljutott a forradalmi erőszak szükségességének felismeréséhez: "... mind inkább erősödöm régi hitemben, hogy csak véres út vezetne a boldogsághoz, és a francia forradalom alatt is azok voltak a legbecsületesebb emberek, kik leg több vért ontottak." (A gondolat vissza is tér *Az ember tragédiája* párizsi színében, *Adám-Danton* szavaiban:

Ki mondja, hogy vérengző örület

A nemzetet meg fogja tizedelni?

Ha forr az érc, a rossz salak kihull,

De a nemesb rész tisztán megmarad,

És hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is,

Nem gondolok nevemmel, legyen átkos,

Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt,

Csak a haza legyen nagy és szabad. (IX. szín. 1234—40.)

Az érett alkotások megőrző szerepéről

E helyt nem térhetünk ki azokra a kutatásokra, amelyek az elmúlt esztendőekben a szabadságharc, az 1850-es évek és az 1861-es forradalmi helyzet viszonylatában alaposan átformálták az eddigi Madách-képet.

A centenáriumra Krizsán László jelentetett meg egy füzetre valót a költő eladdig mellőzött megyei irataiból, az ötvenes évek fogságára és rendőri megfigyelésére Spáczay Hedvig végez a közeli publikáció sikerével kecsegtelő kutatásokat, az 1861-es nógrádi és országgyűlési szereplés adatait Szabad György helyezte országos távlatokba, az életrajz fehér foltjainak eltüntetését pedig a családi levelezés mintegy kéttucatnyi darabjának közreadása segíti. E forrásközlések és feldolgozások alapján tudjuk, hogy a költő — súlyos betegsége ellenére — fegyveres harctéri szolgálatra jelentkezett a forradalom védelmében; mint főbiztos, kiemelkedő szerepet játszott a nógrádi nemzetőrség megszervezésében és fölszerelésében; ismerjük ma már a család egészének 1848-as magatartását. A lappangó vagy megsemmisült hadbírósnál perre közvetett adatok nyújtanak támpontokat; új és jelentős adalékokkal gyarapodott az 1861-es szereplés tényanyaga. Mindezeket a kutatásokat abban a reményben említjük, hogy jelen tanulmány megállapításai a költő világnézetének radikális elemeiről és ezek továbbéléséről az életműben segítenek egységben láttatni a költő-politikus pályáját.

A továbbiakban az érett, Madáchot leginkább teljességében nyújtó műveket kell szemügyre vennünk, hogy mennyiben csillan meg bennük a fiatalkori eszmevilág visszfénye. Baranyi Imre — többször említett munkájában — az Athenaeum vonatkozásában bizonyította, hogy a Tragédia Madáchának világnézete főbb vonásaiban már az 1840-es évek elejére készen állott, erényeivel és ellentmondásaival együtt. E megállapítás jelentőségét növeli, hogy a kor magyar tudományossága nem tudta összefoglalni a reformkor szellemi tájékozódását, eszmeáramlatait. Madách főműve sokban pótolja ezt a törekvést, az 1850-es évek tapasztalatainak szűrőjén át. Hogy világnézetének ellentmondásai mégis a Tragédiában bukkannak elő a legélesebb formában, az a politikai és életrajzi tények fényében könnyen érthető: az önkényuralom parancsolta hallgatás, a fogság, a betegség, a házassági válság, az úrbéri rendezést követő anyagi nehézségek okozzák, hogy nem folytatódik, mert országosan sem folytatódnak, az az együththaladás, amely 1849-ig a kor jelentős eszméi és Madách világnézeti műveltsége között fennállott. E ponton azonban somásabb megállapításokra mindaddig nem vállalkozhatunk, amíg az 1850-es évek ideológiai folyamatai legalább vázlatosan nem állnak rendelkezésünkre.

A politikus Madách-portré fölvázolásánál viszont nem mellőzhetjük el Az ember tragédiájának néhány értelmezési problémáját. A drámai költeménynek összefoglaló jelentőségű vallás-, filozófia- és tudománytörténeti síkján kívül a történeti színekben határozott politikai mondanivalója is van, szó szerint egyező Madách 1861-es képviselői programbeszédével: „De

vannak általános elvek, melyeket rendíthetetlen alapokul bevallani lehet, sőt kell; melyeket még hasznosság tekintetéből is feladni tilos; melyekért meghalni nemcsak egyesnek kötelesség, de melyek elárulásával nemzetnek is életet váltani halál helyett gyalázat, mert a javak között nem legfőbb az élet. Ez alapelveket én, ki szerencsés voltam sokak bizalma által a népképviselői nehéz, de éppen ezért dicső pályára kitűzetni, három szóban foglalom össze, s e három szó: Szabadság, egyenlőség, testvériség!" Ez az eszmekör, amely az adott politikai helyzetben, a Tragédia keletkezésének idején (1859 febr. — 1860 márc.) egyszerre jelent hűséget 1789-hez és 1848-hoz, alkotja a mű politikus mondandóját, amelynek meglétéről — a IX. szín kivételével — elutasítón nyilatkozott a Madách-kutatás.) Holott Párizs nem magányos forradalmi csúcs a prágai színek filozófiai foglalatában, hanem az egész műre kiterjedő gondos szerkesztés tetőpontja.

Madách a francia forradalom hármasszavát **előzményeiben, együttcsükben és megsemmisülésükben** vizsgálja, s ehhez a hegeli triáda dialektikus formáját választja."

Az ókori színekben Madách a hármasszó történeti előzményeit kutatja. Egyiptom veti fel a szabadság tézisét.

Ádám-fáraó:

— Im, legyen szabad
A szolga nép. Mit is ér a dicsőség
Mit egy személyben ér utól az ember
Milliók vesztével és milliók jajával ...

(IV. szín 692-5)

Ugyanott Lucifer szájába adva az antitézis következik:

Mert minden ember uralomra vágy,
Ez érzet az, s nem a testvériség,
Mi a szabadság zászlajához üzi
A nagy tömeget,-

(uo. 709-12)

Az egyenlőség antik példája mint szintézis már Egyiptomban felvetődik.

Ádám-fáraó: E millióknak kell érvényt szereznem,
Fülembé cseng még: milliók egy miatt.
Szabad államban — másutt nem lehet.
Enyészzen az egyén, ha él a köz,
Mely egyesekből nagy egészt csinál.

(uo. 798-802)

Megsemmisülése az athéni demokráciában. A testvériség eszméje a kereszténység formáját ölti.

Péter apostol: S kik a cirkuszban himnuszt énekelnek

Míg a bős tigris keblüket kitépi,
Új eszmét hoznak, a testvériséget,
És az egyénnek felszabadulását,
Melyek meg fogják rázni a világot.

(IV. szín 1320-24)

Rácáfol erre a „vérengző kereszt” bizánci víziója.

Lucifer: Lám lám, mivé silányult a nagy eszme,
Melyért a cirkusz vértanui haltak.-
Ez az egyénnek felszabadítása?—
Csodálatos fajú testvériség,-

(VII. szín 1420-23)

A történeti színek csúcspontja valóban Párizs, a francia forradalom megidézése. Madách azonosulását jól szemlélteti, hogy ezúttal — csakis itt! — nem csömörlik meg.

Ádám-Kepler: Mi nagyszerű kép tárult fel szememnek!
Vak, aki Isten szikráját nem érti,
Ha vérrel és sárral volt is befenve.

(X. szín 2369-71)

A további álomszínek a hármasszemes fokozatos megsemmisülését mutatják.

A kortárs ábrázolású szabadversenyessé váló kapitalizmusban a szabadság eszméje a könyörtelen, ember embernek farkasa-harcnak adja át a helyét.

Ádám: Mi verseny ez, hol egyik kardosan
All a meztelen ellennek szemében.
Mi függetlenség, száz hol éhezik,
Kutyáknak harca ez egy konc felett.

(XI. szín 3077-81)

Ezzel zárul a szorosán vett történeti színek sorozata (a haláltánc a záróaktus), a folytatás egy víziósorozat, amelyben visszajára fordul a másik két eszme is. A falanszter az egyenlőség fonákját mutatja, és a késleltető funkciójú úrjelenet után az eszkimókép embert imádó embere ad pesszimizmus választ a testvériség gondolatára.

A fentiek alapján nem érthetünk egyet Lukács Györgynek a Kritika ez év májusi számában megjelent, semmivel alá nem támasztott különvéleményével, hogy Az ember tragédiája a kiegyezésre buzdító, szűken provincialista mű!

De Madách utolsó évtizedének többi drámái is a fiatalkor, a reformnemzedék eszméihez való ragaszkodás irodalmi kifejezései: a Széchenyi Blickjének hevületéhez mérhető Civilisátor, az átdolgozott Csák és mindennek előtt a Mózes. A bibliai Mózes — és Kánaán-motívum egyike a magyar irodalom legrégebb haladó hagyományainak. A XVI. század ostromzó prédikátor-költőitől a Rákóczi-szabadságharc politikai irodalmán át követhető nyomon a reformkorig, ahol az allegorikus hazafias lírának szinte közhelyévé vált, éppen az Ifjú Magyarországi tagjainak tollán és azokban az években, amikor a fiatal Madách költői-politikusi alapélményeit szerezte. A Népbarát előszavában maga Kazinczy Gábor is él vele, ugyanő tervbevette Erdélyi János Izrael fia társaihoz című versének kiadását. Feltétlenül meg kell említenünk még — a költői műveknél maradvány és a teljesség igénye nélkül — Erdélyi Új Mózesét (1839) és Petőfi híres hitvallását A XIX. század költőiben. (Még több példát idézhetnénk a kimondottan politikai irodalomból; beszédeiben Madách maga is használta

az allegóriát.) 1860-61-ben a közismert és egyértelmű témaválasztás már önmagában is politikai tettek számított, és Madách élt is a párhuzam gyűjtő hatásával.

Mózes: Ha jobban tetszik a húsos fazék,
A trón csilláma, mely egy-egy sugárt
Alamizsnául a szolgára vet;
Válaszd az állat nyugodt jászolát,
Mely gondtalan hizalmat biztosít.
De hogyha jobban tetszik a szegény
Szabadság, és a véres harc, — lemondás
Apáid Istenéért, — összetarts!

(II. felvonás, II. kép)

Az elmondottak megfogalmazásakor többször kellett feltételes módot használnunk, témákat felvetnünk. Mindegyikük a Madách-kutatás egy-egy fontos, hovatovább nélkülözhetetlen feladatkörét jelenti. Megoldásukra egyetlen út kínálkozik: elszakadás a mikrofilológia „egyedül üdvözítő” módszerétől! A társ- és rokontudományok bevonásával, komplexebb vizsgálati módszerekkel kell feltárnunk a költő társadalmi és filozófiai hátországát, hogy mielőbb hozzákézdhessünk a nagy összegező művek: a tüzes életrajz, a tényanyagban és szemléletében egyaránt korszerű Tragédia-elmzés és a majdani Madách-monográfia előmunkálataihoz.

JEGYZETEK:

1. Életem és korom, Bp. 1958. 102.
2. A korszakra nézve az utóbbi években számos fontos publikáció jelent meg.
Révész Imre: Lamennais és a magyarok., MTA Társadalmi- Történeli Osztályainak Közleményei, 1954.
Erdélyi János levelezése I, Bp. 1960.
Bodolay Géza: Irodalmi diáktásaságok 1789-1848. Bp. 1963.
T. Erdélyi Ilona: Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor, Bp. 1965.
3. Az anyjához írt levelek: Madách Imre Összes Művei II. (Halász Gábor kiadása), Bp. 1930
Staud Géza: Madách Imre összes levelei Bp. 1942. I.
Gyórfy Miklós: Madách kiadatlan levelei, II. 1959.
4. Bodolay I. m. 324.
5. Bodolay I. m. 743.
6. Virozsilnak szabadelvű nézetei miatt jónéhány cenzúraincidense volt. Akadt olyan munkája, amelyik nyomtatásban nem is jelenhetett meg, a természetjogról szóló főműve (Epitome iuris naturae... Pest, 1839) pedig csak avval a feltétellel láthatott napvilágot, hogy az egyetemen nem használhatja tankönyvként, illetve előadási anyagnak.
7. Az utalás azonos eseményre. Kölcsény temetésére vonatkozik.
8. A centenárium óta idevágóan a következő fontosabb munkákat említhetjük.
Krizsán László: Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez, Balassagyarmat, 1964.
Szabad György: Forradalom és kiegyezés választóján, Bp. 1967.
Kerényi Ferenc: Madách Imre ismeretlen levelei, ITK. 1968/2.
A Madách-család leveleiből. Palócföld, 1968 4.
9. Színháztörténeti elemzés feladata lenne kimutatni, hogy mennyire növelte meg a torzításokat az 1883-as, merőben megváltozott társadalmi körülmények között létrejött színpadi bemutató. Így lesz érthető az agg Pulszky kritikája is: A darab tetszik mindazoknak, kik a liberalismusban s a francia forradalom eszméiben látják a világ teljes megromlásának okát, mert a mű iránya reactionarius s ez a mostan divatban levő áramlatnak tökéletesen megfelel. (Pesti Napló, 1883. nov. 4.)
10. Megjegyzendő, hogy a továbbiakban a fogalmat **politikai** értelemben használjuk. E megkülönböztetést az indokolja, hogy Madách művében a fogalmat **filozófiai** jelentésében is vizsgálja.